

વિદ્યાર્થી વાચનમાળા

શ્રીગી. સોની
સંપાદક : જયલિખુ

૫-૧૪૫

કવિ શામળ ભટ્ટ

દેખક :

રમણલાલ પી. સોની

કિ. ૦-૪-૦

ગુજરાત

વિદ્યાર્થી વાચનમાળા.

છૂટક એક શ્રેણી ૩-૦-૦ પોસ્ટેજ પાંચ આના વધુ

∴ દશ શ્રેણીના એક સાથે ૩૦-૦-૦ ∴

પહેલી શ્રેણી	બીજી શ્રેણી ૪-૦-૦	ત્રીજી શ્રેણી
શ્રીનામ	૨૧ આત્મવિવાદમીઠિ	૮૧ મહામુનિ વશિષ્ઠ
૧ શ્રીકૃષ્ણ	૨૨ મુનિરાજ અગસ્ત્ય	૮૨ મહાલસા
૩ ભગવાન બુદ્ધ	૨૩ શકન્તલા	૮૩ રાજકુમાર દ્રુવ
૪ ભગવાન મહાવીર	૨૪ દાનેશ્વરી કર્ણ	૮૪ સતી સાવિત્રી
૫ વીર હનુમાન	૨૫ મહારથી અર્જુન	૮૫ દ્રૌપદી
૬ ભડવીર બીજમ	૨૬ વીર અભિમન્યુ	૮૬ વીર વિક્રમ
૭ સતી દમયંતી	૨૭ સત્યવાદી હરિશ્ચંદ્ર	૮૭ રાગ્ન ભોજ
૮ કચ-દેવયાની	૨૮ ભક્ત પ્રહલાદ	૮૮ કવિ કાલિદાસ
૯ સમ્રાટ અશોક	૨૯ પિતૃભક્ત શ્રવણ	૮૯ વીર દુર્ગાદાસ
૧૦ ચક્રવર્તી ચંદ્રગુપ્ત	૩૦ ચૈતૈયો	૯૦ મહારાણા પ્રતાપ
૧૧ રાગ્ન ભર્તૃહરિ	૩૧ મહાત્માગુણસીદાસજી	૯૧ સિક્રીમનો સપૂત
૧૨ સંત તુકારામ	૩૨ ગોપીચંદ	૯૨ દાનવીર જગદ્ગુ
૧૩ ભક્ત સુરદાસ	૩૩ સતી પદ્મિની	૯૩ સિદ્ધરાજ જયસિંહ
૧૪ નરસિંહ મહેતો	૩૪ સ્વામી રામકૃષ્ણ પરમહંસ	૯૪ જગત્શેઠ
૧૫ મીરાંબાઈ	૩૫ સ્વામી વિન્દકાનંદ	૯૫ પંડિત મોતીલાલજી
૧૬ સ્વામી સદગ્ગનંદ	૩૬ સ્વામી રામતીર્થ	૯૬ સરજગદીશચંદ્રભોજ
૧૭ શ્રીદયાનંદ સરસ્વતી	૩૭ શ્રીમદ્ રાજચંદ	૯૭ શ્રી અરવિંદ શ્રોપ
૧૮ લોહમાન્ય ટિળક	૩૮ પંડિત મદનમોહન માલવીય	૯૮ વીર વિઠ્ઠલભાઈ
૧૯ મહાત્મા ગાંધી	૩૯ સરદાર વલ્લભભાઈ	૯૯ પ્રો. ધોડા કેશવ કવે
૨૦ રવીન્દ્રનાથ ટાગોર	૪૦ શ્રીમતી સરોજિની નાયડુ	૧૦ શ્રી ગિતીબેસન્ટ

કવિ શામળ ભટ્ટ

ભક્તકવિ નરસિંહ મહેતા ગુજરાતી ભાષાના આદ્ય કવિ ગણાય છે; અને કવિ પ્રેમાનંદ ગુજરાતના પ્રાચીન કવિઓમાં શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. આજે તો પ્રેમાનંદની શ્રેષ્ઠતા વિદ્વાનોમાં સામાન્ય રીતે સ્વીકારાઈ ગયેલી છે. પરંતુ એક કાળે શામળ ભટ્ટનું નામ એ સ્થાન માટે ભાર-પૂર્વક રજૂ થતું હતું. એવા એ ગૂજરાતના એક પ્રથમ પંક્તિના કવિનો થોડોક પરિચય આજે આપણે કરીએ.

જીવનચરિત્રો લખવાનો કે જીવનપ્રસંગોની નોંધ રાખવાનો આપણા દેશમાં બહુ રિવાજ નથી; તેથી આપણા અનેક મહાપુરુષોનાં જીવન શુદ્ધ સ્વરૂપમાં આપણને જાણુવા મળતાં નથી. શ્રીકૃષ્ણ, બુદ્ધ, મહાવીર, શંકરાચાર્ય, વાલ્મીકિ, કાલિદાસ, તુલસી, કે પ્રેમાનંદ કોઈનું પણ જીવન લોકકલ્પનાના રંગે રંગાયા વિનાનું આપણને

મળતું નથી. આમ છતાં આ મહાપુરુષોએ પોતાના જીવનથી લોકજીવન પર પાડેલી અસર કાયમ રહી છે અને તેના પરથી તેમનો કેટલોક ઇતિહાસ જાણી શકાય છે.

શામળ ભટ્ટ કવિ હતા. તેમના જમાનામાં છાપખાનાં નહોતાં, વ્યવસ્થિત પાઠશાળાઓ નહોતી. કવિઓનાં કાવ્યોનો પ્રચાર મુખ-પરં-પરાએ થતો. કથાકારો અને માણુભટ્ટો પ્રજના મહાન શિક્ષકો હતા. પુસ્તકો હાથનાં લખેલાં રહેતાં, તેથી તેની નકલો ખડુ જુજ રહેતી. આવાં હાથનાં લખેલાં પુસ્તકોમાં લખનારનું નામ, ઠામ, કુળ તથા નકલ કરનારનું નામ, ઠામ તથા નકલ કર્યાની તારીખ વગેરે લખવામાં આવતાં. શામળ ભટ્ટના ગ્રંથોની આવી મળી આવેલી હસ્તપ્રતો પરથી વિદ્વાનોએ તેમનો સમય નક્કી કરવાનો પ્રયાસ કરેલો છે.

શામળનાં લખાણમાં સંવત ૧૭૭૪ થી ૧૮૨૧ સુધીની રચનાસાલ મળી આવે છે. વિદ્વાનોનું આ ઉપરથી એવું અનુમાન છે કે

~~શામળ ભટ્ટનો જન્મ મારાવના સમય, કુ~~
કવિ શામળ ભટ્ટ

શામળ ભટ્ટનો જન્મ ઈ. સ. ૧૭૦૦ એટલે સંવત
૧૭૫૬ના અરસામાં થયો હોવો જોઈએ. કેટલાક
તેનો જન્મ ઈ. સ. ૧૬૪૦ની આસપાસ અને
મરણ ઈ. સ. ૧૭૩૦ની પછી મૂકે છે.

શામળ ભટ્ટનો જન્મ અમદાવાદના વેગણ-
પુર પરામાં (હાલ એને ગોમતીપુર કહે છે.)
થયો હતો. તે જ્ઞાતે શ્રીગોડ માળવી બ્રાહ્મણ હતો.
તેના પિતાનું નામ વીરેશ્વર હતું, માતાનું નામ
આનંદબાઈ હતું. લીલીબા નામની એને એક
બહેન હતી. તેના પુત્રનું નામ પુરુષોત્તમ હતું.
શામળ પોતાના પુત્રનું નામ કાવ્યમાં લખે છે.
તેને પુત્ર તરફ ખૂબ પ્રીતિ હશે એમ લાગે છે;
પણ તે પુત્રમાં બાપનો કવિત્વનો કંઈ વારસો
ઊતર્યો હોય તેમ દેખાતું નથી. ઊલટું, એક
ઠેકાણે શામળ પોતે લખે છે:-

શામળભટ્ટનો દીકરો, બાહો ને વિકરાળ,
ધામુડવાડે મોકલ્યો, જઈ પહોંચ્યો ગતરાડ !

જૂના કવિઓની રીત પ્રમાણે શામળ
પોતાના ગ્રંથમાં ક્યાંક ક્યાંક પોતાનો પરિચય
આપે છે. વાંચો :

શ્રી ગૂર્જર ગુણસાગરે, અમદાવાદ આ દેશ,
 સાબ્રમતી સુખદાયની, પાપ નહિ ત્યાં લેશ.
 વરણ અઢાર વસે ત્યહાં, તે ધારે સત ધર્મ;
 ચતુર ચોરાશી નાતના, ભારે રૂઠો બ્રહ્મ.
 શ્રીગોડમાળવી વિપ્ર શુભ, વીરેશ્વર ઘરસૂત્ર;
 શામળ નામ શિરોમણિ, પ્રતાપવંત છે પુત્ર !
 શ્રીગોડમાળવી વિપ્ર શુભ, વેગનપુરમાં વાસ;
 પુરુષોત્તમ કેરો પિતા, કહે કવિ શામળદાસ.

શામળ ભટ પોતાના ગુરુ તરીકે ‘ નાના
 ભટ ’નું નામ આપે છે. પણ એમને વિષે કંઈ
 વધારે જાણવામાં આવ્યું નથી.

અઢારમી સદી ગૂજરાતને માટે અવ્યવસ્થા
 અને અંધકારનો યુગ હતો. ગૂજરાતના વેપાર
 ઉદ્યોગો તે વખતે જોખમાયા હતા. કળાકારીગરી
 થંભી ગઈ હતી. મધ્યસ્થ મુગલ સત્તા નખળી
 પડી ગઈ હતી. મરાઠાઓનું જોર વધતું જતું
 હતું, ગૂજરાત પર પડોશનાં રાજ્યો લૂંટારાની
 દૃષ્ટિએ નજરમાંડી રહ્યાં હતાં દિલ્હીની સત્તા
 નખળી પડવાથી નાનાં નાનાં સ્વતંત્ર રાજ્યો
 હયાતીમાં આવ્યાં હતાં. અને જુનાગઢ, ખંભાત,

પાલણપુર વગેરે અંદર અંદર લડતાં હતાં. અને ગામડાઓને લૂંટી તેનો નાશ કરતાં હતાં.

મરાઠાઓના સૂબાઓ—ગાયકવાડ અને સિંધિયા ગૂજરાતને ગમેતે પ્રકારે લૂંટવામાં જકર્તવ્ય સમજતા હતા. ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીએ સુરતમાં પોતાની વખાર ઉઘાડી હતી. (ઈ. સ. ૧૭૫૮)

આ અંધાધુંધીના સમયમાં શામળની કવિતા ગૂજરાતના ખૂણે ખૂણે પ્રચાર પામતી જતી હતી. એવી એક દંતકથા ચાલે છે કે શામળે એવી પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી કે જ્યાં સુધી માનપૂર્વક ખોલાવવામાં ન આવે ત્યાં સુધી કોઈનો આશ્રય માગવા જવું નહિ. ચોત્રીસ વર્ષ સુધી આવો કોઈ આશ્રયદાતા તેને મળ્યો નહિ. પણ એની કવિતાઓ અને એની ખ્યાતિ પ્રસરતી જતી હતી. એવામાં ખેડા જિલ્લાના માતર તાલુકાના સુંઝ (સુહુંજ) ગામના એક રખીદાસ નામના કાઉજી કુળના લેઉવા કણબી પટેલનું એના તરફ ધ્યાન ખેંચાયું. રખીદાસ વિદ્યાનો શોખીન હતો. તેણે ગુમાનજી નામે એક બારોડને

પોતાને ત્યાં આશ્રય આપ્યો હતો. આ ગુમાને શામળના કેટલાક ગ્રંથો મોઢે કરેલા, અને આ રીતે તે જ્યાં જતો ત્યાં શામળની કવિતાઓ ગાઈ સંભળાવતો.

શામળ રખીદાસના સત્કારથી ઘણો ખુશ થયો. ને તેનાં ખૂબ જ વખાણ કર્યાં. રખીદાસે પણ એને કાયમ પોતાના ત્યાં રાખવાના હેતુથી, તેના ઉદરનિર્વાહ માટે થોડીક જમીન તેને કાઢી આપી હતી. બદલામાં શામળે તેનું નામ અમર કર્યું છે અને વિખ્યાત ભોજરાજની સાથે તેને સરખાવ્યો છે. શામળે રખીદાસ ચરિત્ર પણ લખેલું છે. આ વખાણમાં જો કે અતિશયતા છે, છતાં શામળ એના આશ્રયથી કેટલો ખુશ થયેલો છે તે સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. શામળ લખે છે:—

ચાલી ખ્યાતિ દશ દિશે, પંડિત પૂર પ્રમાણ;
માતર પ્રગણામાં ઘણું, થયું જગતથી જાણ.
સુંઝ ગામ શિરોમણિ, તેજપુંજ પરકાશ;
પવિત્ર ભૂમિ તીરથ ભલે, વીરેશ્વર શિવવાસ.

ત્યાં કણુખી કુળ ઊજળા, લેઉઆ લાયક લાજ;
 કાઉજી કુળ ઉત્તમ કહ્યું, મનજીસુત મહારાજ.
 રખીદાસ રાજસ વડો, પ્રીતે સઘળી પેર;
 ઘણે હેતે તેડાવીઓ, કવિ શામળ નિજ ઘેર.
 ખાનપાન શુભ વિધનાં, અમૃત મેવ આહાર;
 પૃથવી કરી પસાયતે, હેતે રોપી હાર.
 પાળક સર્વ પુરાણનો, ખરી વાતનો ખોજ;
 રખીદાસ ગુણરાજવી, ભૂપતિ બીજે ભોજ !

પોતાના ગ્રંથોની નકલો ફરાવી ગુમાનના
 પુત્રને સોંપવામાં આવેલી તે વિષે શામળ કહે છે:

સપૂત શ્રીસુરસંઘનો, ગુણુનિધિ ભાટ ગમાન
 તેનો સૂત સરદારને, સોંપ્યો ગ્રંથ સુખભુ.

શામળના એ સમયમાં રાજભાષા ફારસી હતી.
 શામળને એ ભાષા સારી આવડતી હોવી જોઈએ,
 કારણ કે એણે પોતાના ગ્રંથોમાં ફારસી શબ્દોનો
 વપરાશ કર્યો છે. આ રીતે ફારસી શબ્દો વાપર-
 વાની શરૂઆત કરનાર એ પહેલો કવિ હતો.

તેણે વ્રજભાષાના પિંગળનો અભ્યાસ
 કરેલો હતો; સંસ્કૃત અને હિંદી ભાષાનું પણ

એને સારું જ્ઞાન હતું. ગૂજરાતમાં તે વખતે કાવ્યમાં છંદો પ્રચલિત નહોતા, તેની શરૂઆત શામળે કરી. શામળને રાગરાગણીમાં લખવું ગમ્યું નહિ. તેથી તેણે દોહરા, ચોપાઈ, છપ્પા (છ લીંટીની રચના) વગેરેમાં પોતાનાં કાવ્યો લખ્યાં છે. અંગદવિષ્ટિ કાવ્યોમાં શામળે વ્રજ-ભાષાની અને ચારણી કવિતાની ઢબ સરસ રીતે ઉતારી છે. શામળની ખરી પ્રતિભા તો ઊતરી છે એના છપ્પાઓમાં. છપ્પાઓએ શામળને અમર કર્યો છે કે શામળે છપ્પાને અમર કર્યો છે? બંને કથન સાચાં છે, કારણ કે શામળ સિવાય છપ્પાનો આવો ઉપયોગ બીજો કોઈએ કર્યો નથી. અને શામળની ઘણી ઉત્કૃષ્ટ કવિતાઓ છપ્પામાં છે.

શામળે દૃષ્ટાન્તો આપવામાં કચાશ નથી રાખી. આવાં દૃષ્ટાન્તોનો મોટો ભાગ છપ્પાઓમાં છે, ને તે છપ્પાએટલા સરસ છે કે નીચેની કહેવત પ્રચલિત થઈ છે:—

ચંદ ચંદ પદ સૂર કે, દુહો જિહારીદાસ,
ચોપાઈ તુલસીદાસની, છપ્પય શામળદાસ !

આપણા ગૂજરાતમાં પ્રભાતિયાં નરસિંહ મહેતાનાં, ગરબાવલ્લભના, ગરબીઓ દયારામની તેમ છપ્પા શામળદાસના જ ગણાય છે.

શામળ પ્રેમાનંદથી ઉંમરમાં ઘણો નાનો હતો. તેણે કાવ્યની શરૂઆત કરી ત્યારે પ્રેમાનંદ કીર્તિની ટોચે હતો. છતાં શામળની કવિતાએ પ્રેમાનંદની લોકપ્રિયતા સામે હરીફાઈ નોંધાવી છે. પ્રેમાનંદની પેઠે શામળ શરૂઆતમાં પૌરાણિક પ્રસંગોની કથાઓ કહેતો ગામેગામ ફરેલો પણ ખરો, પણ પોતાનો ધંધો ખરાબર જમાવી શકેલો નહિ. પછી તેણે ગૂજરાતીમાં સામાજિક પ્રસંગોની વાર્તાઓ લખવાની શરૂઆત કરી. ભોજ અને વિક્રમ રાજને લગતી દંતકથાઓ પર તેણે ઘણી વાર્તાઓ વણી છે, સંસ્કૃત અને ફારસી કથાનકોના પાયા પર તેણે મોટી વાર્તાઓ ઊભી કરી છે, સામાન્ય સંસારી માણસોને રસ પડે તેવા પ્રસંગો તેણે શોધી લીધા છે. આ મળી આવેલાં ખોખાંમાં તેણે પોતાના તરફથી પણ ઘણી વિગતો ઉમેરી હશે, એ સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે.

પ્રેમાનંદની પેઠે શામળનો કાવ્યપ્રવાહ પણ એકધારે વહ્યો છે. એણે એની વાર્તાઓમાં પ્રાસંગિક બોધ આપેલો છે, સંસારના અનુભવની કડવીમીઠી બાબુઓ ખતાવી છે, સાંભળનારાઓને 'સન્માર્ગે' દોરે અને ગમ્મત સાથે જ્ઞાન આપે તેવી નાની નાની કથાઓ, તથા દૃષ્ટાંતો પણ તેણે લખ્યાં છે. તેણે જગતમાં મેળવેલા જ્ઞાનનો યુક્તિપૂર્વક પોતાનાં કાવ્યોમાં ઉપયોગ કર્યો છે.

તેની પાસે દૃષ્ટાંતોનો ભંડાર છે, સમસ્યાઓનો તેનો શોખ ઘણી વાર્તાઓમાં દેખાય છે. સમસ્યાઓ દાખલ કરવામાં તેની ચાતુરી પણ દેખાય છે, વ્યવહારમાં ઉપયોગી થઈ પડે તેવી ઘણી કહેવતોનો તેણે સફળતાપૂર્વક ઉપયોગ કર્યો છે. કેટલીક નવી કહેવતો જન્માવી પણ છે. તેનાં કાવ્યોમાં પ્રખર કલ્પના નથી, માનવ સ્વભાવનું ઊંડું આલેખન નથી, પ્રેમાનંદની પેઠે સાંગોપાંગ વર્ણન કરવાની, કુદરતી સૌન્દર્યને પ્રત્યક્ષ કરવાની, મનનાં મંથનો, આઘાતો-પ્રત્યાઘાતોને યથાસ્થિત ચીતરવાની, એક રસમાંથી બીજા

રસમાં વાચકને કે શ્રાતાને સ્વાભાવિક રીતે ખેંચી જવાની ચમત્કારિક શક્તિ તેનામાં નથી દેખાતી; પણ તેણે પસંદ કરેલી વાર્તાઓનું વાતાવરણ લોકોની સામાન્ય ભૂમિકા પરનું છે. એ વાતાવરણ સાધારણ વાચકને પકડી રાખે છે, ને કવિને યશ અપાવે છે. એક મુખ્ય વાર્તામાં ખીજ અને ખીજમાં ત્રીજ એમ વાર્તાઓની ગુંથણી કરવાની એની શક્તિ આશ્ચર્ય પમાડે તેવી છે.

શામળભટની વાર્તાઓ સામાન્ય જનસમાજને માટે લખાયેલી છે. અભણ અને અશિક્ષિત વર્ગ માટેનું સાહિત્ય એણે જન્માવ્યું છે. એની વાર્તાઓમાં સંસારના વિવિધ પ્રવાહોમાં પડેલા મનુષ્યોના જીવનમાં કેવા કેવા ફેરફારો થાય છે, એ બતાવેલું છે.

શામળે એના સમયનું લોકજીવન વાર્તાઓમાં ચીતર્યું છે એમ માનવાને કારણ નથી. એના સમયનું જીવન એની વાર્તામાં પ્રતિબિંબિત થતું નથી. ‘અરેબિયન નાઈટ્સ’ ની પેઠે એની વાર્તાઓ અગમ્યગામિની અને રોમાંચક છે.

શામળના સમયમાં લોકોમાં એવી માન્યતા હતી કે ધર્મ સિવાય બીજા કોઈ વિષય પર કવિતા લખાય જ નહિ. પુરાણ વગેરે જૂના ગ્રંથોના આધાર પર કરેલી ન હોય તો તેવી કવિતા વાંચવાથી કે સાંભળવાથી પાપ લાગે. આ માન્યતાને પહેલી વહેલી શામળ ભટ્ટે તોડી નાખી. એણે સામજિક વાર્તાઓ લખવાની શરૂઆત કરી. આમ કરવામાં એણે પોતાના પહેલાં થઈ ગયેલા જૈન કવિઓ, ભાટચારણો, હિંદી લેખકો વગેરેનાં લખાણોમાંથી વિષયો પસંદ કરેલા છે.

શામળે પૌરાણિક કાવ્યો લખવાનો પ્રયત્ન જ નહિ કરેલો એમ માનવાનું નથી. પૌરાણિક વિષય લઈ તેણે કેટલુંક લખેલું છે, પણ તેમાં તેને ધારી સફળતા મળી નથી.

શામળના બધા ગ્રંથોની રચનાતિથિ મળતી નથી. સંખ્યા બહુ મોટી છે. તેણે રચેલાં પુસ્તકો નીચે મુજબ છે:-

(૧) નંદખત્રિશી (૨) પંચદંડ (૩) અંગ-

દ્વિષ્ટિ (૪) રાવણમંદોદરી સંવાદ (૫) ઉદ્ધમકર્મ
 સંવાદ (૫) પદ્માવતીની વાર્તા (૬. સ. ૧૭૧૮)
 (૭) ભદ્રા ભામિની (૮) શામળ રત્નમાળ (૯)
 વિનેચટની વાર્તા (૧૦) પાનની વાર્તા (૧૧)
 રૂપાવતીની વાર્તા (૧૨) વૈતાળ પચ્ચીસી (૬. સ.
 ૧૭૧૯થી ૧૭૨૯) (૧૩) બત્રીસ પૂતળીની વાર્તા
 (૧૪) સૂડા બોતેરી (૧૫) રેવાખંડ (૧૬) શિવ-
 પુરાણ (૧૭) રણછોડજીના શ્લોકો (૧૮) બરાસ
 કર્તુરીની વાર્તા (૧૯) બોડાણો (૨૦) ચંદ્ર-
 ચંદ્રાવતી (૨૧) કાળી માહાત્મ્ય (૨૨) શુક દેવા-
 ખ્યાન (૨૩) સુંદર કામદાર (૨૪) મદનમોહના
 (૨૫) દ્રૌપદી વસ્ત્રહરણ (૨૬) ભોજકથા (૨૭)
 રખીદાસ ચરિત્ર (૨૮) વિશ્વેશ્વરાખ્યાન (૨૯)
 રણસ્થંભ (૩૦) વિદાતાની વાર્તા (૩૧) અભરામ
 કુલીના શ્લોકો અથવા રૂસ્તમ બહાદુરીનો
 પવાટો (૩૨) વિદ્યા-વિલાસિનીની વાર્તા.

‘દ્રૌપદી વસ્ત્રહરણ’ કેટલાક માને છે કે શામળે
 લખ્યું નહિ હોય, પણ એ માન્યતા માત્ર અનુ-
 માનજ છે. ‘વૈતાળ પચ્ચીસી’ મોટો ગ્રંથ છે અને

કવિએ દશ વર્ષે તે પૂરો કરેલો. મદનમોહના, નંદખત્રીશી, મડાપચીસી, પદ્માવતી, વિદ્યા-વિલાસિની વગેરે એના ઉત્તમ ગ્રંથોમાં ગણાય છે. એનો સૌથી સારો ગ્રંથ ‘અંગદવિષ્ટિ’ કહી શકાય. આખું પુસ્તક અલંકારથી ભરેલું છે. શામળનો જુસ્સો ને કવિત્વશક્તિ એમાં બરાબર પ્રકાશી છે. વિદ્યાર્થીએ રાવણમંદોદરી સંવાદ, અંગદવિષ્ટિ, ઉદયમર્મ સંવાદ, ચંદનમલયાગિરી, રત્નમાળ, વગેરે અવશ્ય વાંચવાં જોઈએ.

શામળે કાવ્યમાં પ્રાસ મેળવવા ખાતર શબ્દો ગમે તેમ મારી મચડીને મૂક્યા છે, વ્યાકરણની પણ ઘણી ભૂલો કરેલી છે, છતાં એના પ્રાસની ઝડઝમક ખૂબ આકર્ષક છે. ચાલતી કહેવતોનો દૃષ્ટાંત તરીકે ઉપયોગ કરવામાં શામળ બહુ ખૂબીદાર અને અસરકારક છે. અતિશયોક્તિ અને અદ્ભુત રસ પર શામળનો સારો કાબૂ છે.

પ્રેમાનંદનું ગાંભીર્ય, ભાષાની સરળતા અને શુદ્ધતા, જનસ્વભાવ અને સૃષ્ટિ સૌન્દર્યનું આબેહૂબ વર્ણન, શામળમાં નથી. રસની

ખાખતોમાં પ્રેમાનંદ અવશ્ય શ્રેષ્ઠ છે, પણ શબ્દા-લંકાર અને અર્થાલંકારમાં ઘણું કરીને શામળ પ્રેમાનંદને હઠાવી દેતો લાગે છે.

શામળના ગ્રંથોના બે ભાગ પાડી શકાય: વર્ણનાત્મક તથા બોધાત્મક. એના મોટા અને ઉત્તમ ગ્રંથો પ્રથમ વર્ગના છે; જો કે તેમાં બોધ તો આવે જ છે. બોધાત્મક ગ્રંથોમાં ‘શામળ રત્નમાળ’ ખાસ વાંચવા જેવો છે.

પેટ કરાવે વેઠ, પેટ વાળાં વગડાવે;
પેટ ઉપડાવે ભાર; પેટ ગુણ સૌના ગાવે.
પેટ ભમે પરદેશ, પેટથી પાપ કરે છે;
પેટ કરે છે જાન, પેટ તો સર્વ હરે છે.

વળી સંચ પ્રપંચ અધિક કરે, પેટ કાજ નરકે પડે;
શામળ કહે સાચું માનજો, પેટ પાપ નરને નડે.

વચન કાજ હરિશ્ચંદ્ર, નીચ ઘર ભયું છે પાણી;
વચન એકને કાજ, કૃષ્ણે કુખ્જને આણી.
વચન એકને કાજ, હરે હલાહલ પીધું;
વચન એકને કાજ, દેવે વર દૈત્યે લીધું.

શુભ ધર્મ કર્મ ને શર્મ સૌ, વચન જતાં તે વહી ગયું;
કવિ શામળ ભટ સાચું કહે, વચન ગયું તો તો થઈ રહ્યું!

આવા એનેક છપ્પાઓ અહીં ઉતારી શકાય.
પણ માત્ર થોડાંક ચૂંટેલાં વચનો ઉતારું છું :

ઈશ્વર વહાલો નહિ અન્નવિષ્ણુ, ગાન તાન ગુણ નવ ગમે;

પંડિત પ્રાકમી પૂરા, પંડિત સૌ શિર મોર છે;
શામળ કહે પંડિત આગળે મૂઠે તો ચાકર ચોર છે.

રાખી કોઈની રહેશે નહિ, દિવસ નક્કી નહિ દેહનો;
શામળ કહે કાચો કુંભ છે, તો ભરૂંસો શો તેહનો ?

કદી નાઠે મોત મૂકે નહિ, પ્રસવ્યો ત્યાંથી પાસ છે;
કવિ શામળ ભટ સાચું કહે, નામ સર્વનો નાશ છે.

દેખાય કરા મોતી સમા, આબ્રણ નવ એપે અશાં;
કવિ શામળ કહે સાંખી જુઓ, ગુણ વિષ્ણુ રૂપ કહો કશાં.

શામળ સમાજને જ અનુલક્ષીને લખતો દેખાય છે. એથી એની કવિતામાં ગગનગામી ઉડ્યનો નથી, પણ વ્યવહારનું ડહાપણ છે, સમાજની સારી-ખોટી બંને બાજુઓ છે. સાહસ, શૌર્ય, પરદેશગમનનો તે જોરશોરથી ઉપદેશ કરે છે. એનું લખાણ મોતસાહક છે; બુદ્ધિશાળી વર્ગને એની કવિતા બહુ આનંદ આપે તેવો સંભવ નથી,

પરંતુ સાધારણ જનસમાજ એની કવિતામાંથી ખૂબ આનંદ ને ઓધ મેળવશે.

કવિઓમાં શામળ પ્રથમ આવે કે પ્રેમાનંદ એ ચર્ચા જ્યારે પચાસ વર્ષ પહેલાં ઊપડી ત્યારે તેના પક્ષકારોએ કહેલું કે શામળે લખેલી વાર્તાઓ સ્વતંત્ર છે, અને એ વાર્તાઓમાં એણે કદપેલાં સ્ત્રીપુરુષો નાતજાતનાં બંધનોને માનતાં નથી, અને એવા ભેદને તુચ્છકારીને લગ્નસંબંધ બાંધે છે, માબાપની ઈચ્છા-વિરુદ્ધ પણ લગ્ન થાય છે, એક વેશ્યાપુત્રી માબાપે પસંદ કરેલા પુરુષને પરણવાની ના પાડી જીવનભર કુંવારી રહેવાનું પણ લે છે. આ વિચાર પણ હિંદુસભા-જની પ્રથા પ્રમાણે નવીન છે.

શામળની સોએક વાર્તાઓનો નાયક રાજ વિક્રમ ધૂપાવેશે પ્રજાનાં સુખદુઃખ જાણવા ફરે છે, શામળનાં સ્ત્રી પાત્રો અદ્ભુત હિંમત અને બુદ્ધિ-શક્તિ બતાવે છે, સંસારના રિવાજો ને આચારોનો તે હિંમતથી ભંગ કરે છે. આમ શામળે કોઈ નવી જ સ્વતંત્ર સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી લાગે છે. એની

વાર્તાઓમાં પુરુષપાત્રો કરતાં સ્ત્રીપાત્રો વધારે ઉજ્જવળ દેખાય છે. વાર્તાનો મુખ્ય ભાગ સ્ત્રીઓ જ રોકે છે; પરંતુ સાહસિક, ભણેલી, શિષ્ટ, સૌન્દર્યવાન અને ચતુર છે; ગાતાં, વગાડતાં, નાચતાં અને ઘોડેસવારી કરતાં પણ એને આવડે છે. આ બાબતમાં શામળની ખરેખરી કરે એવો કોઈ કવિ નથી.

શામળ ભટે આ રીતે પોતાના ગ્રંથોમાં સમાજ સુધારાનો ઝંડો ફરકાવ્યાનો આભાસ થાય છે, પરંતુ હકીકત એવી નથી. શામળે ઇરાદાપૂર્વક પોતાની વાર્તાઓમાં આ ‘હિમતભર્યું’ પગલું ભરેલું નથી. એણે પોતાની વાર્તાઓ સ્વતંત્રપણે જોડી કાઢેલી નથી, પણ પોતાની પહેલાં થઈ ગયેલા જૂના કવિઓ, ભાટ-ચારણો, દંતકથાઓ કે હિંદી, ફારસી કથાનકો પરથી પોતાની વાર્તાઓ લખી છે અને તેથી તેને જે રૂપમાં વાર્તા મળી આવી તે રૂપમાં જ તેણે તે પદ્યમાં રજૂ કરી દીધી છે; એટલે એણે સ્નેહલગ્ન, વર્ણાન્તર લગ્ન વગેરે નવા આચારો પ્રચલિત કર્યા નથી, પરંતુ માત્ર

પ્રાચીન આચારનું જ પોતાની વાર્તાઓમાં સ્મરણ કરાવ્યું છે.

જ્યાં ત્યાં સમશ્યાઓ મૂકવાની એની ટેવ દોષ જેવી લાગે છે. આ સમશ્યાઓની કાવ્યની દૃષ્ટિએ તુલના કરવા કરતાં માનસિક વ્યાયામની દૃષ્ટિએ બેઠાએ તો લોકમાનસને ઉત્તેજિત કરવાની અને તેને અસર કરવાની તેની શક્તિ સ્વીકારવી બેઠશે.

સમશ્યાનો એક નમૂનો બેઠાએ—

પ્રશ્ન :

શિંગ સહિત જે જનમીઓ, બેખનમાં શિંગ જાય;
બેખન કાઠી વૃદ્ધ થયો; શિંગ ફરીને થાય.

ઉત્તર :

વાત ગમી વનિતા કહે, અગન તણો તું ઇંદ્ર;
શિંગ સહિતે જનમીઓ, ચતુર ખીજનો ચંદ્ર.

શામળની ભાષા સાદી ને સરળ છે. એની પાસે શબ્દોનો ભંડાર સારો છે. ગામડામાં વપરાતા શબ્દોનો અને ભાષાપ્રયોગોનો એ છૂટથી ઉપયોગ કરે છે, ફારસી અરબી શબ્દો પણ એણે ઘણા વાપર્યા છે.

બળજબરીથી પ્રાસ બેસાડવાના પ્રયત્નોને લીધે એની ભાષા કેટલીક જગાએ કિલ્લ થઈ જાય છે અને કેટલીક જગાએ અર્થ બેસાડવો પણ મુશ્કેલ થઈ પડે છે. છતાં તેને વાર્તા કહેતાં આવડે છે, વાર્તા કહેવાની એની પોતાની ઢબ છે, આથી જ તે આટલો સિદ્ધિને પામ્યો છે.

પોતાની શૈલી વિષે એ લખે છે.

સાદી ભાષા સાદી કડી, સાદી વાત વિવેક,
સાદામાં શિક્ષા કથે, એ જ કવિજન એક.

પ્રેમાનંદની પેઠે શામળ પણ હિંદી ભાષા સારી જાણતો હતો. એની કવિતામાં કોઈ કોઈ સ્થળે હિંદી લીટીઓ દેખાય છે. આથી એની કવિતામાં રસક્ષતિ થાય છે. અલંકારો વાપરવામાં પણ તેનો હાથ બેઠો જોવા મળે છે. શૃંગાર રસ જમાવવા જતાં કેટલીક વાર તે બીભત્સ અને અમર્યાદ પણ થઈ જાય છે. મંતરજંતર અને જાદુવિદ્યા જેવાં સાધનોનો પણ તે પોતાની કવિતામાં સાધન તરીકે ઉપયોગ કરે છે, આથી એની કવિતા હલકી

પડે છે. સમશ્યાઓમાં એની તર્કશક્તિ દેખાય છે, છપ્પાઓમાં ને દષ્ટાન્તોમાં એનું વાગ્બળ દેખાય છે, માનવજીવનની બહુવિધ રંગલીલા વર્ણવવામાં એની ચાતુરી દેખાય છે.

પ્રેમાનંદની પેઠે શામળને કોઈ શિષ્ય નહોતો. કોઈનું અનુકરણ તેણે કર્યું નથી અને એનું અનુકરણ કોઈએ કર્યું નથી. દલપતરામે એની પેઠે સમશ્યાઓ જેવું થોડુંક લખાણ કરેલું છે, છતાં શામળ અનોખો અને એકલ જ રહી ગયો છે.

શ્રી ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી કહે છે કે :
‘ગૂજરાતી પદ્ધતિ અખો, પ્રેમાનંદ અને શામળ એ આગળ પડતા તારા છે. ગૂજરાતી સાહિત્યના આકાશમાં આ ત્રણ જ એવા છે, જેમણે ધર્મને અંગીભૂત કર્યા સિવાય શુદ્ધ કવિતા લખી છે, અને જેની ગણના કાવ્યમાં થઈ શકે એવી કવિતા લખી છે.’

શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી શામળ વિષે કહે છે કે : ‘એની શૈલી અનોખી છે, અને વાર્તા કહેવાની ઢબ ચમત્કારિક છે. વાર્તામાં તે રોમાં-

ચક્ર વાતાવરણ બરાબર સાચવે છે અને તેથી કરીને તે તેના જમાનાની જડ અસરો થકી સાહિત્યને બચાવી લે છે.’

પ્રેમાનંદ અને શામળ વચ્ચે કવિપદની સરસાઈ માટે વાદ ચાલેલો—તેનાં ઉદાહરણો શામળની કવિતામાંથી તથા પ્રેમાનંદના પુત્ર વલ્લભની કવિતામાંથી ઘણાં મળી આવે છે. પ્રેમાનંદ પુરાણોમાંથી પ્રસંગો લઈ કાવ્યરચના કરતો, તે વિષે ટાણો મારી શામળ કહે છે : “કથ્યું કથે તે શાનો કવિ?” મતલબ કે પ્રેમાનંદ કંઈ નવું કહેતો નથી. આમ શામળ પોતે નવું કહેવાનો દાવો કરે છે, પણ આપણે આગળ જોઈ ગયા તેમ તેણે પણ પોતાની બધી વાર્તાઓનાં ખોખાં, વસ્તુ, સંયોજન વગેરે જૂના કવિઓનાં ઉપાડયાં છે.

શામળ ‘મદનમોહના’ માં પ્રેમાનંદ વિષે ટાણો મારી કહે છે :

લણ્યો નથી કોઈ પુરાણ હું, લણ્યો નથી કોઈ વેદ;
રસાલંકાર ન આવડે, મન ન પામે ખેદ.

ઘર ઘર રાગ તાણું નહિ, પુત્ર ન મુજ ગુણ ગાય;
 રાજ દરબારે રઝળવું, મેળવી નથી પસાય.
 ભાટ બ્રાહ્મણો ને ભાંડવા, લાંબી મૂંઝી પોક;
 રીઝી ભલા ભલા કરે, તેથી થાયે શોક.

પ્રેમાનંદના પુત્ર વલ્લભે શામળને ખૂબ જ વગોવ્યો છે. તે ‘શામળ તું શામળ’ કહી શામળને છેક ઉતારી પાડે છે. શામળનો પુત્ર બાડો હતો, તે વાત આગળ કરી તે લખે છે, કે પ્રેમાનંદનો ખચાવ કરવા વલ્લભ ને જીવજીરામ જેવા સુપુત્રો બેઠા છે, તેમની સામે શામળનો બાડો શું કરી શકવાનો છે? શામળ વિષે તે લખે છે:

એવો ભેગ ભેઈ એક, બ્રાહ્મણ કે ભાટ આવ્યો;
 ગુણ ગાવા લાગ્યો ઝટ, કવિતા નાંખી કરી.
 શિખી સમ દાનેશ્વરી, નૃપ અમે ટેક રખી-
 દા કનેથી દાન લેવું, બળું લેવું ના જરી.

વલ્લભને શામળની સામે આટલી વરાળ કાઢવી પડી એ ખતાવે છે કે તે વખતમાં શામળ પ્રેમાનંદનો જબરો પ્રતિસ્પર્ધી ગણાયો હોવો ભેઈએ. શામળના કોઈ શિષ્ય નહિ હોવાથી તેનો કોઈએ ખચાવ કરેલો નથી.

અને એવા બચાવની કંઈ જરૂરે નથી, કારણ કે સામાને વગોવવાથી કોઈની શ્રેષ્ઠતા સાબીત થતી નથી. પ્રેમાનંદને પોતાને આ જાતનો ઝગડો બિલકુલ પસંદ નહોતો. તેણે તે શાંત પાડવા પ્રયત્ન પણ કરેલો, પણ વલ્લભનું ગરમ લોહી છેક લગી જંપેલું નહિ.

પ્રેમાનંદ શામળના પહેલાં ગૂજરાતી કવિતાનું સ્થાન બીજી દેશી ભાષાઓના મુકાબલે બહુ ઊતરતું હતું. એ સ્થાનને ઊંચે ચડાવવામાં પ્રેમાનંદની સામે શામળનો હિસ્સો પણ ઓછો નથી. શ્રી મુનશી યથાર્થ કહે છે કે ‘પ્રેમાનંદ અને શામળ બંને ગૂજરાત અને ગૂજરાતી ભાષાના અભિમાની હતા; દરેક પોતપોતની રીતે સ્વતંત્ર હતા.’

ચોથી ઓણી

- ૬૧ શ્રી ગગનન
૬૨ શ્રી કાર્તિક્ય
૬૩ ચંદ્રદાસ
૬૪ ભક્ત સુધન્વા
૬૫ શ્રીહર્ષ
૬૬ રસકવિ જગન્નાથ
૬૭ ભક્ત નામદેવ
૬૮ શ્રીહિમચંદ્રાચાર્ય
૬૯ છત્રપતિ શિવાજી
૭૦ સમર્થ સ્વામી
રામદાસ
૭૧ ચાંદખીખી
૭૨ ગુરુ નાનક
૭૩ મલ્લામા કૃષ્ણીર
૭૪ ગૌરાંગ મહાપ્રભુ
૭૫ લાલા લજપતરાય
૭૬ શ્રી ચિત્તરંજનદાસ
૭૭ શ્રી ત્રિભુવનદાસ
ગજજીર
૭૮ શ્રી સુરેન્દ્રનાથ
બેનરજી
૭૯ શ્રી વિજયધર્મસૂરિ
૮૦ બાબુ રાજેન્દ્રપ્રસાદ

પાંચમી ઓણી

- ૮૧ પાર્વતી
૮૨ શ્રીશંકરાચાર્ય
૮૩ શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્ય
૮૪ શ્રી માધવાચાર્ય
૮૫ શ્રી રામાનુજાચાર્ય
૮૬ મહારાજ કુમારપાળ

- ૮૭ ગુરુ ગોવિંદસિંહ
૮૮ રણજિતસિંહ
૮૯ લક્ષ્મીનાથ
૯૦ શ્રી કેશવચંદ્રસેન
૯૧ શ્રી ઇશ્વરચંદ્ર
વિદ્યાસાગર
૯૨ મહાદેવ ગોવિંદ
રાનડે
૯૩ દાદાભાઈનવરોજી
૯૪ શ્રી ગોપાલકૃષ્ણ
ગોખલે
૯૫ સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજી
૯૬ શ્રી ગોવર્ધનરામ
૯૭ શ્રી જવાહરલાલ
નેહરુ
૯૮ સુભાષચંદ્ર બોઝ
૯૯ શ્રી સે. ગુપ્તા
૧૦૦ તારામંડળ

છઠ્ઠી ઓણી

- ૧૦૧ મહાદેવી સીતા
૧૦૨ નાગાર્જુન
૧૦૩ કર્મદેવી અને મેવા-
ડની વીરાંગનાઓ
૧૦૪ વીર વનરાજ
૧૦૫ હૈદરઅલી
૧૦૬ મહાકવિ પ્રેમાનંદ
૧૦૭ સર ટી. માધવરાવ
૧૦૮ જામ રણજીત
૧૦૯ ઝંડુભટ્ટજી
૧૧૦ શિદ્ધી કરમારજીર
૧૧૧ કવિ દલપતરામ

- ૧૧૨ સ્વ. હાજીમહમ્મદ
૧૧૩ વીર લખાલા
૧૧૪ સૌંદર્યધામકાશ્મીર
૧૧૫ નૈનિતાલ
૧૧૬ ગિરનાર
૧૧૭ દારકા
૧૧૮ પાટનગર દિલ્હી
૧૧૯ મહેસુર
૧૨૦ તાજમહાલ

સાતમી ઓણી

૪-૦-૦

- ૧૨૧ શ્રી ઋષભદેવ
૧૨૨ ગોરક્ષનાથ
૧૨૩ વીર કૃષ્ણાલ
૧૨૪ અકબરશાહ
૧૨૫ મહામંત્રી મુંગ્ગ
૧૨૬ કવિ દયારામ
૧૨૭ જયકૃષ્ણ ઈંદ્રજી
૧૨૮ શ્રી સયાજીરાવ
ગાયકવાડ
૧૨૯ મહાવીરપ્રસાદ
દ્વિવેદી
૧૩૦ મહાકવિ નાનાલાલ
૧૩૧ પ્રો. રામભૂર્તિ
૧૩૨ અખલગણેશપ્રાન
૧૩૩ સોરઠી સતો
૧૩૪ નેપાલ
૧૩૫ મહાબળેશ્વર
૧૩૬ અમરનાથ
૧૩૭ બદરી-કેદારનાથ
૧૩૮ કલકત્તા
૧૩૯ પાટણ
૧૪૦ અનુપમ ઇલુરા

❀ વિદ્યાર્થી વાચન માળા ❀

[પ્રસ્તિકાઓના સર્વ હક પ્રકાશકને સ્વાધીન]

શ્રુક પ્રસ્તિકાની કી. ૦-૪-૦

આઠમી એણી ૩-૦-૦	નવમી એણી ૩-૦-૦	દશમી એણી ૩-૦-૦
૧૪૧ શુક કતાનય	૧૬૧ શ્રી જ્ઞાનદેવ	૧૮૧ મી એકનાથ
૧૪૨ ઉદયન-વત્સરાજ	૧૬૨ મી સિદ્ધસેનદિવાકર	૧૮૨ હજરત મહમ્મદ પયગમ્બર
૧૪૩ મહાત્મા આનંદધન	૧૬૩ ઉપા. યશોવિજયજી	૧૮૩ અક્ષો જરથુસ્ત
૧૪૪ વસ્તુપાલ-તેજપાલ	૧૬૪ વીર બાલાજી	૧૮૪ અહમ્મ્યાબાઈ
૧૪૫ સામળભટ્ટ	૧૬૫ નાના કુંડનવીસ	૧૮૫ ડો. અન્સારી
૧૪૬ કવિ નર્મદ	૧૬૬ શ્રીદ્વિજેન્દ્રલાલશાય	૧૮૬ મી રમેશચંદ્રદત્ત
૧૪૭ વીર સાવરકર	૧૬૭ રાજરામમોહનરાય	૧૮૭ વિજયાલક્ષ્મીપંડિત
૧૪૮ જમશેદજી તાતા	૧૬૮ મી અમૃતલાલકકર	૧૮૮ શ્રી કૃષ્ણમૂર્તિ
૧૪૯ કવિ કલાપી	૧૬૯ પં. વિષ્ણુદિગંબર	૧૮૯ સંતકવિ પદિયાર
૧૫૦ પ્રો. સી. વી. રામન	૧૭૦ શ્રી રામાનંદચેટરજી	૧૯૦ ચિત્રકાર રવિવર્મા
૧૫૧ શાહસોદાગરજમાલ	૧૭૧ ભગવાનલાલ ઈંદ્રજી	૧૯૧ મી શરદબાણુ
૧૫૨ શિલોંખ	૧૭૨ શ્રી પ્રફુલ્લચંદ્ર શાય	૧૯૨ સોરઠના બહારવટિયા
૧૫૩ શ્રીમતી કર્તૂરબા	૧૭૩ મો. અણુલ કલામ આજાદ	૧૯૩ મોતીબાઈ અમીન
૧૫૪ દાજીલોંખ	૧૭૪ શ્રીરાજગોપાલાચારી	૧૯૪ આણુ
૧૫૫ ઉતાકામંદ	૧૭૫ પાવાગઢ	૧૯૫ શત્રુંઘ્ય
૧૫૬ જગન્નાથપુરી	૧૭૬ રામેશ્વર	૧૯૬ ગોમટેશ્વર
૧૫૭ કાશી	૧૭૭ તારંગા	૧૯૭ અમદાવાદ
૧૫૮ જમપુર	૧૭૮ મુંબઈની શુકાઓ	૧૯૮ લખનૌ
૧૫૯ હૈદાબાદ	૧૭૯ આમ્રા	૧૯૯ વડોદરા
૧૬૦ કાવેરીના જળધોધ	૧૮૦ અજંતા	૨૦૦ ગીરનાં જંગલો

પ્રકાશક : શંભુલાલ જગશીભાઈ : ગૂજર્ અંધરત્ન કાર્યાલય
મંધીરસ્તો : અમદાવાદ.

શ્રુક : ગોવિંદલાલ જગશીભાઈ : શારદા મુદ્રણાલય
ગુજા. મરિજદ સામ : અમદાવાદ.